

The politological theory studies the phenomenon of «revolution»: a comparative analysis

The article the comparative analysis of the basic theories of political science phenomenon «revolution». The general classification of theories of revolution. Pointed out the characteristics, strengths and weaknesses of the studied theories.

Keywords: revolution, conflict, deprivation, the government, civil society.

Політологічні теорії дослідження феномену «революція»: порівняльний аналіз

В статті здійснено порівняльний аналіз основних політологічних теорій феномену «революція». Розглянуто загальну класифікацію теорій революції. Virізнено характерні риси, слабкі та сильні сторони досліджуваних теорій.

Ключові слова: революція, конфлікт, депривація, держава, громадянське суспільство.

Politological badanie teoria zjawiska «rewolucji»: analiza porównawcza

W artykule przedstawiono analizę porównawczą z podstawowych teorii politycznej zjawiska «rewolucji». Klasyfikacji generalnej teorii rewolucji. Zwrócił uwagę na cechy, mocne i słabe strony badanych teorii.

Słowa kluczowe: rewolucja, konflikt, deprywacja, rząd, społeczeństwo obywatelskie.

У період докорінного зламу суспільних систем загострюються соціальні конфлікти, і дуже часто вони набувають небезпечного розмаху. Розвиток і регулювання конфліктів (і радикальної форми – революції) може вийти з-під контролю як державних, так і громадських організацій і поставити суспільство на грань катастрофи. У моменти політичних переломів значно загострюються специфічні внутрішні протиріччя в

суспільстві, що впливають як на його розвиток, так і на характер перебігу значної частини політичних процесів. Причому загострення цих суперечностей неминуче спричиняє значну поляризацію населення за цілим рядом ознак. В результаті порушується цілісність суспільного організму і виникають серйозні дисфункції у його розвитку.

Одним із найважливіших напрямків сучасної політичної науки є вивчення причин, механізмів та результатів суспільних, у тому числі й політичних трансформацій – переходів політичного і загалом суспільного ладу з одного якісного стану в інший. Дослідження революцій в даному аспекті є актуальним політологічним дослідженням, викликаним до появи потребами сучасної політичної науки та практики.

Революція як політичний феномен в межах політичної теорії на сучасному етапі перебуває в якості найбільш актуальних. Серед зарубіжних вчених найбільшої уваги заслуговують роботи Дж. Девіса, Т. Роберта Гарра, Г. Екштейна, Н. Смелзера, С. Хантингтона, Ч. Тілі, Т. Скокпол та інших. Такі українські автори, як О. Долженков, А. Колодій, А. Магун, Ю. Мацієвський, М. Мілова, Володимир та Віктор Мейтуси, Г. Музиченко, С. Наумкіна, С. Ростецька, В. Якушик, Л. Ярова та інші чимало уваги приділили цій проблематиці. Корисними в даному аспекті є й роботи російських політологів, зокрема С. Кара-Мурзи, В. А. Мау, І. В. Стародубровської. Виникають нові терміни та визначення революції, змінюються завдання та цілі останніх, що вимагає наукової рефлексії в даній площині й викликало необхідність проведення даного політологічного дослідження.

Останнім часом дослідження причин, закономірностей розвитку і результатів революції широко розповсюджено в багатьох дисциплінах: соціології, філософії, політології, що зумовлює багатогранність бачення цих процесів в суспільно-політичному розвитку. Тому узагальненні міждисциплінарне знання про революцію можна представити у вигляді концепцій революції.

Під теорією революції розуміється увесь комплекс ідей, накопичений соціогуманітарним знанням. Характерними рисами теорій революції є спроба сформулювати закономірності революції; застосування наукового інструментарію для аналізу революцій, певна об'єктивність і обґрунтованість висновків щодо конкретної революції і явища в цілому.

На сучасний момент існує багато теорій революції, серед яких хотілося б виділити та розглянути основні. Петро Штомпка виділяє чотири головні «школи» теорії революції – біхевіористську (поведінкову), психологічну, структурну і політичну¹

Перша сучасна теорія революції запропонована в 1925 р. Пітірімом Сорокіним. Він робив свої висновки, виходячи передусім з досвіду російської революції 1917 р., в якій брав участь. Його теорію можна вважати біхевіористською, оскільки він зосередився на причинах, що «породжують революційні відхилення в поведінці людей», і шукав

¹ Штомпка П. Социология социальных изменений, http://http://polbu.ru/sztompka_sociology/ch112_i.html [3 мая 2016]

причини цього «відхилення» в області основних, базових потреб і інстинктів людини. «Безпосередньою передумовою всякої революції завжди було збільшення пригнічених базових інстинктів більшості населення, а також неможливість навіть мінімального їх задоволення».²

Сутність цієї версії теорії революції у викладі самого П. Сорокіна: «Коли ж умови середовища змінюються так, що викликають утиск основних інстинктів у безлічі осіб, тоді ми отримуємо масову дезорганізацію поведінки, масовий вибух і соціальний землетрус, що носить назву бунту, заколоту, смуги, революції»³. Революція кардинально перетворює типову людську поведінку – революція в поведінці людей відбувається негайно: умовно прийняті правила цивілізованої поведінки миттєво зриваються, і на зміну соціуму на волю випускається «бестія». П. Сорокін простежує і документує подібні зміни в різних сферах людського життя і поведінки. До таких змін відносяться: «пригнічення власницького інстинкту мас», «пригнічення імпульсу до змагальності, творчій роботі, набуттю різноманітного досвіду» тощо. Усе це призводить до дисфункції умовних інстинктів і обертає людей в орди божевільних.

Таким чином, передумовами революції, на думку П. Сорокіна виступає:

1. ріст утиску головних інстинктів,
2. масовий характер цього утиску,
3. безсилля груп порядку урівноважити пропорційно посиленням гальмуванням збільшений тиск ущемлених рефлексів - такі необхідні і достатні умови настання революцій⁴.

На думку Володимира та Віктора Мейтусів, схема революції, запропонована Сорокіним, занадто проста, щоб відповідати реальності, але чітко відображає етапи її розвитку. Будь-яка революція, що займає доволі тривалий проміжок часу, який визначається необхідністю заміни однієї системи управління іншою, завжди відбувається в вигляді декількох етапів. Кожний етап, в свою чергу передбачає декілька кроків. Не завжди ці кроки виконують одні й ті ж самі люди. Часто одних з керівників революції заміщають ті, хто знаходився в другому, третьому ешелоні або своєчасно перефарбувався з ворогів в союзники, вчасно уловивши момент свого просування вперед⁵.

Психологічні теорії залишають сферу поведінкових рефлексів, або базових (фундаментальних) інстинктів і концентруються на проблемі комплексних мотиваційних орієнтацій. Подібні теорії більш раціональні, тому не дивно, що вони отримали велику популярність, і зараз їх можна вважати найбільш розробленими з усіх підходів. Найбільш впливова запропонована Джеймсом Девісом і Тедом Гарром під назвою теорії

² Сорокин П. А. Социология революции. Москва 2005, с. 272

³ Там же. с. 242.

⁴ Там же. с. 323.

⁵ Мейтус В., Мейтус В. Массы, движения, революции. Киев 2008, с. 458.

«відносної депривації». Революції викликаються хворобливим синдромом свідомості, який розповсюджується серед населення. «Убогість несе переворот», або, точніше, убогість, яку люди усвідомлюють і яку вони визначають як несправедливість, штовхає їх на бунт.

В загальному вигляді міра відносної депривації є мірою відмінності між бажаною ситуацією і тим, як людина її собі уявляє. У формулюванні Теда Гарра вона виглядає наступним чином – це «сприймана різниця між ціннісними очікуваннями (речами і умовами життя на які, як вважають люди, вони заслуговують по справедливості і ціннісними можливостями (речами і умовами, які вони дійсності можуть отримати)»⁶.

Аналізуючи декілька класичних революцій, а також прихід до влади фашистів в Німеччині у 1933 р. та негритянські і студентські бунти 60-х рр. ХХ ст. у США, Дж. Девіс запропонував цікаву гіпотезу пояснення революції. За Дж. Девісом, революція найбільш ймовірна тоді, коли тривалий період зростання очікувань та реального задоволення потреб змінюється коротким періодом різкого розчарування, протягом якого розрив між сподіваннями та реальними можливостями задоволення потреб поглиблюється і стає нестерпним. Якщо незадоволення (фрустрація) викликане діями уряду, то воно може проявитися в насильницьких діях у формі бунту, якщо ж незадоволення набуває крайньої форми і поширюється на все суспільство, то воно набуває ознак революції.

Розрив між очікуваним задоволенням і реальними можливостями задовольняти свої потреби має вигляд перевернутої англійської літери J. За характерним вигином цієї літери, гіпотеза Дж. Девіса стала відома як «крива J». Дж. Девіс наголошував на тому, що імовірність соціального вибуху не є найбільшою тоді, коли ситуація широких мас населення постійно погіршується. Це спостереження свідчить про те, що вимоги населення зменшуються в міру погіршення ситуації. Таке пояснення «... відповідає політичній дійсності досить умовно можна застосовувати до країн Центрально-Східної Європи, адже економічне становище громадян мало стійку динаміку до погіршення. Перші виступи «Солідарності» у Польщі були зумовлені підняттям цін урядом, однак не привели до революційних змін»⁷[2, с. 98].

Структурна теорія революції виходить з того, що держави мають різну структуру і тому піддатливі різним впливам, що можуть призвести до розпаду держави. Ця теорія наголошує на тому, що революції починаються з поєднання різних чинників, в першу чергу, конфлікту між державою та елітами, виявом громадського невдоволення і змагання між державами на міжнародній арені. Теда Скокпол – провідна сучасна прибічниця цієї теорії звернула увагу на те, що держави з відсталою економікою відчувають значний тиск міжнародного середовища, що виявляється у розпаді державних інститутів і революції.

⁶ Гарр Т. Р., Почему люди бунтуют. СПб 2005, с. 24.

⁷ Дашаківська О., Революція переходу (кінець 1980-х – початок 1990-х років) у суспільствах Центрально-Східної Європи, Вісн. СевНТУ 2010, № 12, с. 98.

Причини і результати соціальних революцій, на думку Т. Скокпол, слід шукати в нерівномірному поширенні капіталістичної економіки та утворенні національних держав, а також в несприятливому становищі держави на міжнародній арені в умовах конкуренції, в прагненні контролювати свою територію і населення, брати участь у військовому суперництві, в появі нових моделей політичної дії. Дослідниця вказує на опосередкований вплив міжнародного контексту на положення усередині країни: не безпосередньо на населення і соціальні структури, а через державних керівників.

Причини соціальної революції, що кореняться у внутрішньому житті суспільства і в міжнародному контексті, взаємообумовлюють один одного. Найбільш загально автор формулює це як нездатність старого режиму відповісти на виклик тієї міжнародної ситуації, що змінюється. Ця причина у свою чергу розпадається ряд під причин. Описуючи структурний характер конфлікту, що став одним з причин революції, Т.Скокпол вказує на те, що він виникає не з протистояння різних груп між собою, а більшою мірою із-за протиріч вагомих соціальних груп та держави (в даному випадку землевласників і держави, з одного боку, і класом, що виробляє, і домінуючим класом з державою, з іншого боку). Ці протиріччя взаємозв'язані з прагненням держави конкурувати або воювати з іншими державами, що має своїм наслідком відтік ресурсів з внутрішньої економіки та необхідність прискорення темпів виробництва. Якщо влада не зуміє мобілізувати необхідні для реалізації такої зовнішньої політики матеріальні і соціальні ресурси, то революція неминуча ⁸.

Криза режиму сприяє масовим повстанням селян і міських робочих. Падіння старого режиму – необхідна, але не достатня умова для революції. «Селянські повстання грали найважливішу роль у всіх реальних (тобто успішних) соціальних революціях аж до наших днів» ⁹. Обов'язковими для перемоги революції є усунення існуючої в минулому консолідації, реорганізація та реінтеграція держави і уряду новою політичною елітою, яка приходить до влади після успішного повалення колишнього режиму. «Революції доводилися до повного кінця лише в тих випадках, коли нові державні організації – адміністрації і армії, координовані виконавцями, які правили в ім'я революційних символів, - сформувалися в конфліктних умовах революційних ситуацій» ¹⁰. Для теорії Скокпола характерно акцентування на політичних і міжнародних факторах. Вона передбачає: «У майбутніх революціях, як і в минулому, сфера держави стане швидше за все центральною» ¹¹.

Структурну теорію критикують за односторонність, нехтування психологічними і мотиваційними аспектами, апелюючи до того, що люди є середньою ланкою між

⁸ Skocpol T. States and Social Revolutions, Cambridge University Press, 1979, p. 327.

⁹ Ibid. p. 111-112.

¹⁰ Ibid. p. 163.

¹¹ Skocpol T. States and Social Revolutions, Cambridge University Press, 1979, p. 293.

структурними умовами і соціальним результатом. Причому структурні умови просто накладають певні обмеження на людські дії або визначають деякий діапазон можливостей. Як найкращий варіант - потрібно прагнути до синтетичної, багатовимірної позиції.

Політичні теорії розглядають революцію лише як політичний феномен, що виникає з процесів, що відбуваються виключно в політичній сфері як результат порушення балансу влади і боротьби суперників за управління державою. Так, на думку Чарльза Тілі, революції - це не екстраординарні, виняткові явища, а швидше – якщо перефразувати відомі слова Клаузевіца – «продовження політики іншими засобами, тобто різновид нормального політичного процесу, в якому різні групи прагнуть реалізувати свою мету шляхом завоювання влади. Революції представляють собою крайні форми суперництва за політичний контроль (звідси модель «змагання революції») і відбуваються тільки тоді, коли протиборчі сторони здатні мобілізувати значні ресурси необхідні для завоювання влади у старого режиму¹².

Чарльз Тілі відкинув пояснення революції з точки зору модернізації, запропонувавши теорію мобілізації ресурсів. Він звернув увагу на те, що саме незадоволення не може призвести до революції, якщо незадоволене населення залишається неорганізованим та без достатніх ресурсів. Стверджуючи, що незадоволення і конфлікт є невід'ємними явищами політики, дослідник наголошував на тому, що політичне насилля можливе лише тоді, коли незадоволені групи мають достатні ресурси та організацію для здійснення своїх намірів. З тієї точки зору, модернізація може породити незадоволення, проте вона не обов'язково призводить до революції.

Революція є особлива форма колективної дії, яка характеризується деякими попередніми умовами: революційною ситуацією та результатами революції. Іншими словами, це множення політичних організацій.

«Революційна ситуація складається тоді, коли уряд, що знаходився раніше під контролем однієї, суверенної політичної організації, стає об'єктом ефективних, змагальних, взаємно виключних, двох або більше різних політичних організацій. Вона закінчується, коли єдина суверенна політична організація отримує право контролю над урядом»¹³.

Тілі виділяє чотири різновиди цієї ситуації:

1. Одна суверенна політична організація намагається підпорядкувати іншу суверенну політичну організацію.
2. Підлегла політична організація (наприклад держава під управлінням федерального уряду або колонія, підпорядкована іноземній владі) набуває суверенітет.
3. Опоненти мобілізуються та отримують контроль над фрагментами урядового апарату.

¹² Tilly Ch. From Mobilization to Revolution, N.Y.: Random House 1978, p. 193.

¹³ Tilly Ch. From Mobilization to Revolution, N.Y.: Random House 1978, p. 191.

4. Політична організація розпадається на два або більше блоків, кожен з яких отримує частковий контроль над урядом¹⁴. Революція перемагає, коли відбувається зміна влади і одні її носії замінюються іншими.

Однією із слабких сторін теорії, висуненої Тіллі, являється є недостатня специфічність. Стен Тейлор вказує на те, що автор не пояснює, «чому одні групи приймаються політичною організацією, а інші відкидаються», чому в одних випадках армія залишається лояльною, а в інших переходить на бік революціонерів, зумовлюючи тим самим результат справи. Нажаль, згадані недоліки властиві не лише теорії Тіллі, але і іншим теоріям революції¹⁵.

Окрім проаналізованих вище концепцій революції поза увагою залишилися цінні для наукового дослідження теорії, які за основу брали інші критерії у баченні проблеми революції.

У 30-і роки ХХ століття, після вивчення досвіду усіх великих революцій минулого, а також російської революції і націонал-соціалістичної революції в Німеччині, народилася принципово нова теорія згідно якої першим об'єктом революційного руйнування ставала надбудова суспільства, причому її найбільш «м'яка» і піддатлива частина – ідеологія і установки суспільної свідомості. Пов'язана вона з ім'ям Антоніо Грамши засновника і теоретика Італійської компартії.

А. Грамши створив нову теорію держави і революції – для міського суспільства, на відміну від лєнінської теорії, створеної для умов селянської Росії. Ключовий розділ праці А. Грамши – вчення про культурну гегемонію. Положення, при якому досягнутий достатній рівень згоди громадян і влади, автор називає культурною гегемонією.

Якщо головна сила держави і основа влади – гегемонія, то питання стабільності політичного порядку і, навпаки, умови його зламу (революції) зводиться до того як досягається або підривається гегемонія. Гегемонія – не застиглий, одного разу досягнутий стан, а динамічний, безперервний процес. Її потрібно безперервно оновлювати і завойовувати.

За А. Грамши, і встановлення, і підрив гегемонії - процес «молекулярний». Він протікає не як зіткнення класових сил (А. Грамши заперечував такі механістичні аналогії, які притягає історичний матеріалізм) а як невидима зміна думок і настроїв у свідомості людей. Гегемонія спирається на «культурне ядро» суспільства, яке включає сукупність уявлень про світ і людину, про добро і зло, безліч символів і образів, традицій тощо. Доки це ядро стабільне у суспільстві є «стійка колективна воля», спрямована на

¹⁴ Ibid. p. 192.

¹⁵ Штомпка П. Социология социальных изменений. – Режим доступа: http://http://polbu.ru/sztompka_sociology/ch112_i.html [3 мая 2016]

збереження існуючого порядку. Підривання цього «культурного ядра» і руйнування цієї колективної волі – умова революції.

Головна дійова особа у встановленні або підриванні гегемонії - інтелігенція. Саме створення і поширення ідеологій, встановлення або підривання гегемонії того або іншого класу – головний сенс існування інтелігенції в сучасному суспільстві. Це якраз добре видно на прикладі «оксамитових» революцій кінця ХХ століття.

Вчення А. Грамши про гегемонію стало важливою главою в сучасній політології. З використанням запропонованої їм методології ведеться багато прикладних досліджень і розробок. У багатьох випадках супротивні політичні сили свідомо планували свою кампанію як боротьбу за гегемонію в суспільній свідомості з конкретного питання. «Виходячи з положень цієї теорії була «спроектована» і гласність в СРСР як програма по підриванню гегемонії радянського ладу. Коли «криза гегемонії» дозріла і виникає ситуація «війни», потрібні вже, зрозуміло, не лише «молекулярні» дії на свідомість але і швидкі цілеспрямовані операції, особливо такі, які завдають сильного удару по свідомості, викликають шок (типу провокації в Румунії в 1989 р. або «путчу» в Москві в серпні 1991 р.)»¹⁶[3, с. 30].

Вершиною «роботи за А. Грамши» (краху супротивного Заходу радянського блоку) була, перебудова в СРСР – грамшианська революція. Вона була інтенсивною програмою по руйнуванню ідей-символів, якими легітимувалася ідеократична радянська держава. Тією властивістю, завдяки якій символи виконують свою легітимуючу роль, є авторитет. Символ, позбавлений авторитету, стає руйнівною силою – він отрує навколо себе простір, вражаючи цілісність свідомості людей.

Важливою відмінністю теорії революції А. Грамши від марксистської і ленінської теорій було те, що А. Грамши здолав властивий історичному матеріалізму прогресизм. І К. Маркс, і В. Ленін відкидали саму можливість революцій регресу. Такого роду історичні процеси в їх концепціях громадського розвитку виглядали як реакція або контрреволюція. Як видно з вчення про гегемонію, будь-яка держава, у тому числі прогресивна, може не впоратися із завданням збереження своєї культурної гегемонії, якщо історичний блок його супротивників має нові, ефективніші засоби агресії до культурного ядра суспільства¹⁷[3, с. 31-32].

На думку Голдстоуна, вивчення революцій багато в чому подібно вивченню землетрусів. Коли вони відбуваються, вчені намагаються витягти сенс з безлічі зібраних даних і побудувати теорії для того, щоб передбачити наступне. Поступово ми починаємо краще розуміти їх, але кожний новий землетрус знову дивує нас. Так само і наше знання революцій, як і знання землетрусів, все ще обмежена. Ми можемо детально

¹⁶ Кара-Мурза С. Г. Революции на экспорт, Москва, 2006, с. 30.

¹⁷ Кара-Мурза С. Г. Революции на экспорт, Москва, 2006, с. 31-32.

проаналізувати їх, перерахувати деякі сприятливі для них умови, але зрозуміти, що в точності вони собою являють, нам ще тільки належить¹⁸.

Однак правомірно припустити існування і більш фундаментальних онтологічних причин. Напевно, в цій сфері прогнози не просто важкі, а неможливі в принципі. По-перше, революційні події залежать від дій безлічі індивідів. Це підсумок сукупності мільярдів індивідуальних рішень, кожне з яких приймається конкретно людиною, з унікальною біографією, в контексті специфічної соціальної ситуації, непередбачуваної у своїх вчинках. Інакше кажучи, на макрошкالی, схоже, переважають умови, що описуються в природничих науках як «хаос», і тому будь-які конкретні прогнози виявляються неймовірно складними.

По-друге, мобілізація та координація революційних дій вимагають сильних лідерів, що володіють талантом, певним становищем та харизмою, що в значній мірі є генетичною таємницею.

По-третє, феномен революції включає в себе різноманітні процеси (зростання невдоволення, озлобленості, мобілізацію мас, реакцію еліти, тиск зовнішніх сил - і це ще далеко не все). І хоча кожен з них можна теоретично розрахувати і певною мірою навіть вгадати, проте їх конкретне унікальна комбінація, перетин в певний історичний момент призводить до виникнення нового феномена, що не зрозумілого в рамках окремої теорії.

Таким чином, як висновок, можна стверджувати, що: сучасне наукове знання про революцію можна представити у вигляді теорій революції, як увесь комплекс ідей, накопичений соціогуманітарним знанням; найбільш загальну класифікацію теорій революції в залежності від того, що теорії ставлять в центр своїх моделей - діяльність або структурний контекст, пропонує відомий польський науковець П. Штомпка. Він же виокремлює найбільш відомі теорії революції в так звані школи: біхевіористську (поведінкову), психологічну, структурну і політичну; яскравим представником біхевіористичної школи є П. Сорокін, який зосередився на причинах «революційного відхилення в поведінці людей» в сфері основних, базових потреб і інстинктів людини. Критикують його теорію за нехтування іншими важливими чинниками: економічними, культурними тощо; психологічні теорії концентруються на проблемі комплексних мотиваційних орієнтацій (Джеймс Девіс і Тед Гарр, теорія «відносної депривації»), проте ними ігнорується макроструктурний контекст; структурні теорії революції є продуктом структурних обмежень і напруженостей і характеризуються специфічними стосунками між громадянами і державою, шукаючи причини революції на соціальному рівні (Тед Сокпол). Ці теорії критикуються за однобічність, нехтування психологічними і мотиваційними аспектами; в політичних теоріях революцію розглядається лише як політичний феномен, що виникає з процесів, що відбуваються виключно в політичній сфері як результат порушення балансу влади і боротьби суперників за управління

¹⁸ Goldstone, Jack A., "The comparative and historical study of revolutions," *Annual Review of Sociology*, 1982, №8, p. 189.

державою (Ч. Тілі). До недоліків відносять недостатню специфічність, неповну обґрунтованість; теорія революції А. Грамши стала важливою подією в сучасній політології. Вчення про гегемонію, що є не застиглим, одного разу досягнутим станом, а динамічним, безперервним процесом, який потрібно безперервно оновлювати і завойовувати, в основі якого є «культурне ядро», підірвання якого і є умовою революції, дало основу для розуміння багатьох політичних перетворень, зокрема, перебудови в СРСР (грамшианська революція), «оксамитових революцій».